

работке информации, машинному переводу и автоматическому чтению текста. – 1961. – Вып. 4. – С. 2.

³⁹ Воробьев Г. Г. Документалистика и научная информация // Информатика и ее проблемы: сб. статей. – Новосибирск, 1970. Вып. 1. – С. 24.

⁴⁰ Кулешов С. Г. Документоведство: История. Теоретические основы / УНДІАСД, ДАККіМ. – К., 2000. – С. 33.

⁴¹ Горева В. В. Інформологічні дослідження в документознавстві в Україні у 60–70-і роки ХХ ст. (на прикладі досліджень Української філії науково-дослідного інституту планування і нормативів при Держплані СРСР в м. Києві) // Архіви України. – 2011. – № 2–3. – С. 46–56.

УДК 930.253:908(092)(477.51)

Людмила Шипко

КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ МИХАЙЛА МИКОЛАЙОВИЧА БЕРЕЖКОВА

Статтю присвячено краєзнавчим дослідженням М. М. Бережкова (1850–1932). У ній проаналізовано наукові праці вченого з регіональної історії України, головним чином з історії Чернігівського краю та міста Ніжина.

Ключові слова: М. М. Бережков, краєзнавчі дослідження, регіональна історія України, Чернігівський край, Ніжин.

Статью посвящено краеведческим исследованиям М. Н. Бережкова (1850–1932). В ней проанализировано научные труды ученого по региональной истории Украины, главным образом по истории Черниговского края и города Нежина.

Ключевые слова: М. Н. Бережков, краеведческие исследования, региональная история Украины, Черниговский край, Нежин.

Article is devoted of regional studies Michael Nikolaevich Berezhkov's researches (1850–1932). It is analysed scholar works of the scientist on a regional history of Ukraine, mainly scientific works of the Chernigov territory and city of Nezhin.

Key words: M. N. Berezhkov, researches of regional studies, regional history of Ukraine, the Chernigov territory, Nezhin.

Михайло Миколайович Бережков – професор російської історії Ніжинського історико-філологічного інституту князя Безбородька народився у с. Мостці Володимирської губернії у 1850 р. Йому належать наукові дослідження з давньоруської історії, середньовічної історії російсько-німецьких торговельних відносин, історії міждержавних відносин Московської держави з сусіднім Кримським ханством та Польсько-Литовською державою XV–XVII ст., із регіональної історії України, а саме історії Чернігівщини в цілому та Ніжина зокрема.

Комплексного дослідження, присвяченого безпосередньо вивченню краєзнавчих студій М. М. Бережкова, майже немає. Усі українські науковці В. Малиневська, О. Бойко, В. Симоненко, Х. Лашенко, Є. Страшко і О. Гречишкіна, Л. Ясновська, С. Зозуля, В. Ткаченко¹ та інші у своїх працях зосередили увагу на діяльності головних структурних підрозділів ніжинського навчального закладу, зокрема, Ніжинського історико-філологічного товариства, що функціонувало при Ніжинському історико-фі-

лологічному інституті, Ніжинської науково-дослідної кафедри Ніжинського інституту народної освіти та Ніжинського наукового товариства краєзнавства, де працював М. Бережков, і лише побіжно згадують його ім'я.

Звертаючись до проблеми вивчення регіональної історії України звичайно М. Бережков розумів, що з історії, археології і етнографії Чернігівського краю написано і видано чимало змістовних робіт, з-поміж яких учений відзначав у своїх працях цінну спадщину таких істориків: М. Марков, О. Шафонський, М. Маркевич, М. Максимович, О. Лазаревський, Д. Багалій, П. Голубовський, О. Русов, В. Горленко². Враховуючи міцні традиції краєзнавчих розробок у творчості останніх, він був переконаний, що наявна історіографічна спадщина все ж потребує критичного перегляду, шляхом залучення нових та глибшого опрацювання «старих» історичних джерел (літописних пам'яток та актового матеріалу) задля ґрунтовнішого дослідження української історії.

© Людмила Шипко, 2011

Перша краєзнавча праця М. Бережкова (1895) присвячувалася ознайомленню суспільної та наукової громадськості з опублікованими уривками листів та щоденників з враженнями про Ніжин історика Д. Бантиша-Каменського та відомого письменника князя І. Долгорукого, які відвідали місто у XIX ст.³ Опрацьовуючи історичні записи мандрівників, автор звернув увагу на подані ними тлумачення етимології слова «Ніжин». Зокрема, І. Долгорукий, посилаючись на свідчення архімандрита Віктора, зі слів останнього записав, що «назва Ніжин пішла від того, що на місці цього міста відбулася битва в. кн. Ізяслава Ярославича з непокірним переяславським князем, що після битви великий князь, помітивши поблизу «незжату» ділянку хліба, наказав на цьому самому місці побудувати місто, яке опісля й було названо народом Ніжин»⁴. Сам же М. Бережков вважав, що назва міста походить не від «Нежатиної ниви», а від давнього імені «Уненіж»: під цією назвою місто згадано в літописі по Іпатіївському списку в 1147 р., отже, в один рік із Москвою⁵. Також учений підтримав думку М. Погодіна і М. Карамзіна щодо розмежування міст Нежатин, Унеж (Уненіж) і Неятін від місцевості Нежатиної ниви⁶.

Подальше дослідження місцевої старовини науковця пов'язано з підготовкою в 1902 р. спеціальної доповіді на засіданні Ніжинського історико-філологічного товариства⁷, активним учасником якого вчений був з часу початку його діяльності 14 вересня 1894 р.⁸ Виголошена М. Бережковим доповідь присвячувалась визначній події української історії – Ніжинській чорній раді 1663 р.⁹ На основі архівних документів він спробував локалізувати на топографічній карті м. Ніжина місце її проведення¹⁰. На жаль, учений не вирішив цього питання, і в зв'язку з цим висловив сподівання на допомогу любителів ніжинської старовини щодо визначення місцевості, де була проведена рада, а також урочищ, які згадувались у джерелах, наприклад, урочище «Романівського кута» – стоянка табору Брюховецького¹¹.

Беручи активну участь у підготовці до всеросійського XII Археологічного з'їзду, проведення якого було заплановано на 1902 р. у Харкові, М. Бережков, як діяльний співробітник спеціальної археологічної комісії при Ніжинському історико-філологічному товаристві, ретельно проводив збирання краєзнавчих відомостей про церкви та монастирі Чернігівської губернії. Останні надсилалися в Ніжинське історико-філологічне товариство місцевими священнослужителями Борзненського, Глухівського, Конотопського,

Кролевецького, Остерського, Новгород-Сіверського, Стародубського повітів у вигляді відповідей на пункти анкетної програми безпосередньо вченому¹². Отриману інформацію з повітів губернії щодо чисельності церков та місцевих старожитностей, а також стану їхньої збереженості М. Бережков систематизував і подав у звіті на зібранні Ніжинського історико-філологічного товариства 22 вересня 1902 р.¹³

Іншим напрямом роботи М. Бережкова у ніжинському відділі підготовчого комітету з влаштування майбутнього XII Археологічного з'їзду в Харкові була співпраця з керівництвом Чернігівської гімназії, за сприяння якої вчений отримав на спеціальний розгляд атлас малоросійських карт і планів малоросійських міст XVIII ст. Єдине у своєму роді зібрання Чернігівського атласу Малоросії, репрезентоване 3 картами та 13 планами, було детально досліджено істориком із деяких питань: з'ясування оригінальності документів, часу створення їх, встановлення імен осіб, які долучились до справи об'єднання їх у єдиний атлас та аналізу вцілілих матеріалів. М. Бережков, спираючись на свідчення, які містилися в атласі та допомогу управителя справ Чернігівської архівної комісії П. Тихонова, дійшов висновків, що картографічна пам'ятка складена в січні 1778 р. за наказом генерал-губернатора П. Румянцева, в 1862 р. чернігівським губернатором кн. С. Голіциним (1861–1870) вона передана на зберігання в Чернігівську гімназію¹⁴.

Після завершення в 1904 р. викладацької діяльності в Ніжинському історико-філологічному інституті, М. Бережков не припинив власні науково-дослідні студії, продовживши справу вивчення краєзнавчих аспектів української історії. В 1908 р. його творчі сили були спрямовані на підготовку та участь у XIV Археологічному з'їзді в Чернігові та підтримку членів церковно-археологічної комісії у справі заснування Чернігівського епархіального архіву. Сам він був удостоєний звання дійсного члена цього архіву від 24 січня 1908 р.¹⁵ Влітку 1908 р. на з'їзді археологів у Чернігові¹⁶, учений, як делегат від Московського археологічного товариства та Володимирської ученої архівної комісії, зробив доповідь, присвячену дослідженню історії пам'ятки давньоруської архітектури – Чернігівського Спаського собору: охарактеризував головні етапи його будівництва, періоди найбільших перебудов і реконструкцій¹⁷. Предметом детального вивчення дослідника стали також історичні перекази про події, що мали місце в Ніжині під час

Північної війни і стосувались зокрема 1709 р.¹⁸ Іншою, виголошеною на цьому ж з'їзді, розвідкою краєзнавчого спрямування була розповідь ученого про життя та наукові студії з історії Чернігівського краю історика М. Маркова (1760–1819)¹⁹. Крім того, М. Бережков дав згоду на експонування власних археологічних експонатів (турецький ятаган, старовинний каламар та копія чернігівської гривні-змійовика) на виставці під час з'їзду в Чернігові²⁰.

Залишаючись активним учасником обговорень наукових проблем вітчизняної історії на засіданнях Ніжинського історико-філологічного товариства при інституті, 15 грудня 1909 р. М. Бережков був удостоєний звання почесного члена його²¹. Слід відзначити, що чудова традиція поповнення складу Товариства почесними представниками була започаткована 23 травня 1898 р. із запрошенням у цій якості до нього проф. В. Антоновича²². Зокрема, станом на 1912 р. М. Бережков був представлений почесним членом разом із Ф. Гельбке, Г. Зенгером, А. Кадлубовським, графом О. Мусінім-Пушкіним, Є. Петуховим, М. Сперанським та І. Турцевичем²³.

Що ж до повернення Михайла Миколайовича в лютому 1919 р. до викладацької роботи в Ніжинському інституті, то крім завідування справами інститутської бібліотеки, він протягом цього року з перервами, що були зумовлені перебігом військових подій та, зрештою, встановленням більшовицької влади у країні, ознайомлював слухачів закладу (переформованого восени 1919 р. у Науково-педагогічний інститут)²⁴ з історією м. Ніжина. Вже наприкінці 1920 р. конференцією інституту, на той час вищим колегіальним органом, його було уповноважено читати лекції з етнографії та курс вітчизнознавства, головним чином про Чернігівський край²⁵.

За ініціативи радянської влади у липні 1921 р. Науково-педагогічний інститут перетворено в Ніжинський інститут народної освіти (НІНО). На цьому етапі розвитку вищої школи дещо розширився склад фахових навчальних предметів. Проте усе ж таки акцент робився на викладанні дисциплін гуманітарного циклу, з-поміж яких історія посідала одне з провідних місць²⁶. У зв'язку з цим М. Бережков до кінця 1922 р. на історичному відділенні інституту викладав курс російської історіографії²⁷ та етнографії²⁸, а також спеціальний курс з історії Новгороду і Пскова²⁹. На додаток для відвідувачів занять ніжинський професор укладав курсові програми та конспекти, провадив історичні семінари,

визначав теми та завдання для рефератів та курсових творів³⁰.

Поряд із налагодженням викладацької діяльності в НІНО, Михайло Миколайович повернувся до активної дослідницької роботи. У реалізації вченим головних науково-теоретичних завдань велику роль відіграло створення згідно з постановою колегії Головногопрофосвіти УСРР від 17 лютого 1922 р. Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови (Ніжинська НДК)³¹ у складі трьох секцій: української та російської історії (керівник проф. В. Ляскоронський, дійсні члени – проф. Г. Максимович та М. Бережков), української та російської літератури і мови (керівник – проф. В. Резанов, дійсний член – О. Грузинський) і античної культури (керівник – проф. П. Тихомиров, дійсні члени – проф. І. Турцевич та проф. І. Семенов). Керівником кафедри було призначено П. Тихомирова, а у квітні 1923 р. його замінив В. Резанов, який очолював її упродовж усього строку її існування, а саме до кінця 1930 р.³² М. Бережков, отримавши 16 липня 1922 р. повідомлення про офіційне зарахування до складу історичної секції НДК, планує приступити до опрацювання історичних матеріалів у місцевих архівах та бібліотеці інституту³³. Уже 14 березня 1923 р. його включили в список наукових діячів третьої категорії. Після звільнення з посади керівника секції української та російської історії в лютому 1923 р. В. Ляскоронського, а згодом і призначеного на його місце Г. Максимовича, на засіданні кафедри 22 січня 1924 р. М. Бережкова уповноважили виконувати ці обов'язки³⁴. Відповідальне призначення Михайла Миколайовича на цю посаду відбулось у період, коли адміністративна політизація дедалі більше почала проникати у наукове життя, орієнтуючи її роботу здебільшого на практику соціалістичного будівництва.

Головним у ході перевірки роботи науково-дослідних кафедр в Україні згідно з «Положенням» про них від 18 лютого 1924 р.³⁵ було з'ясування наукової цінності та значення наукових студій їхніх членів. Особлива увага приділялась роботі «старої» професури та аспірантів. Так, уже в грудні 1923 р. при плануванні наукової роботи на перше півріччя 1924 р., відповідно до директив, членам Ніжинської НДК необхідно було вказати науково-теоретичне і практичне значення своїх досліджень³⁶. М. Бережков, будучи втягнутим у процес суспільно-політичної перебудови в країні та застосування представниками історичної науки Росії й Ук-

раїни класового підходу в теоретичній та науково-дослідній роботі, зазнав відкритих звинувачень в ідеалізмі з боку директора Ніжинського інституту народної освіти М. Куїса, що ледь не спричинили його звільнення з роботи. Проте рішенням Ніжинської НДК ученого було залишено в інституті та призначено на посаду завідувача секції української і російської історії, хоча з протоколу викреслили рішення про визнання цінності його робіт³⁷.

Все ж М. Бережков не відмовився від наукового дослідження місцевої старовини. Він прагне написати історичний нарис м. Ніжина. Для здійснення свого наміру у 1923 р. науковець детально розробив план роботи, який передбачав: з'ясування літописних повідомлень щодо Уне-ніжа та Нежати́на; дослідження жалуваної грамоти польського короля Яна Казими́ра, яка підтверджувала надання Ніжину Сигізмундом III в 1625 р. магдебурзького права; аналіз низки грамот російського царя Олексія Михайловича, дарованих м. Ніжину (оригінали яких зберігалися в бібліотеці Ніжинського інституту народної освіти); проведення доповнення відомостей з історії Ніжина, які містяться в грамотах та інших джерелах: літописах, актах, описах генеральних ревізій, щодо обліку населення, землеволодіння тощо; з огляду на наявність у ННО джерельних матеріалів архіву місцевого грецького магістрату, викласти історію Ніжинської грецької общини, її самоврядування та судочинства, привілейованого становища, обсягів торгівлі в Ніжині й по всій Україні, а потім по всій Росії та за кордоном; дослідити накази про потреби та користь міста, що були вручені ніжинським депутатам, відрядженим у Комісію по підготовці проекту нового уложення в 1786 р., і порівняти їх з інформацією про м. Ніжин у праці О. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание», 1786 р. видання; подати історію вищої школи в м. Ніжині, яка вже понад століття існувала в місті (починаючи з Гімназії вищих наук князя-канцлера О. Безбородька)³⁸, і, нарешті, впорядкування історії Ніжинської вищої школи³⁹. М. Бережков наполегливо втілював свій намір у життя. Деякі результати своєї праці у цьому напрямі він оприлюднив на засіданнях історичної секції науково-дослідної кафедри Ніжинського інституту народної освіти.

З 1924 р. він ретельно вивчав наукову спадщину О. Рігельмана, Д. Бантиша-Каменського, М. Маркевича, Філарета Гумілевського, П. Куліша, О. Лазаревського, вважаючи, що подібні спеціальні дослідження можуть бути корисни-

ми для загальної історії культури та суспільного життя України⁴⁰. Щодо визначення вченим поряд з дослідженням краєзнавчих аспектів української історії головним, центральним пунктом програми вивчення економічної історії України та з'ясування причин і перебігу подій політичної боротьби в Україні середини XVII ст., а також висловлення ним прагнення дослідити процес районування території сучасної історико-України з врахуванням нових соціально-економічних заходів радянської влади⁴¹, то їх слід розцінювати як внесення змін в історичні погляди М. Бережкова, що відбулися під впливом марксистської ідеології, і, які можуть водночас сприйматися як захисна реакція у відповідь на методологічний диктат.

Підбиття підсумків результатів дослідження з регіональної історії України здійснив М. Бережков у 1923–1925 рр., а оприлюднив уже на засіданнях Ніжинської НДК частково в 1925 та 1926 р. Тоді ним виголошено низку доповідей. Першу присвячено з'ясуванню авторства «Замечаний до Малой России принадлежащих»⁴², що були опубліковані О. Бодянським у «Чтениях Общества истории и древностей российских при Московском университете» у 1848 р. Підсумком цієї роботи стала його доповідь на засіданні історичної секції Науково-дослідної кафедри 3 та 24 червня 1925 р.⁴³ Він, зокрема, встановив, що ці «Замечания» складено у перший рік правління імператора Олександра I⁴⁴. Досліднику було відомо, що, на переконання Д. Бантиша-Каменського, її автором був директор Чернігівської гімназії М. Марков. Перевірка М. Бережковим наявної інформації та тексту пам'ятки не дала достеменних доказів щодо авторства М. Маркова, як не підтвердила і припущення вченого про авторство О. Шафонського або Д. Бантиша-Каменського⁴⁵. Однак, це не завадило йому говорити про те, що хто б не був укладачем зауважень, чи українець, чи росіянин, він подав коротке і сильне зображення внутрішнього побуту України до початку XIX ст., а також висловив жаль, що «в українській історіографії «Замечаниям» надається дуже мало уваги»⁴⁶. Вчений готував до друку дослідження⁴⁷, але воно так і не з'явилося в світ.

Результати проведеного вченим з липня до грудня 1926 р. дослідження питання про становище царських воєвод в Україні з часів її приєднання до Москви, при гетьмані Б. Хмельницькому і в наступний період так званої «Руїни»⁴⁸, були представлені М. Бережковим 23 листопада 1926 р. доповіді «Про становище та діяльність московсь-

ких воєвод в містах України» та «Іван Ржевський, ніжинський воєвода (До історії м. Ніжина)»⁴⁹. Визначивши у праці головні риси особистості царського воєводи І. Ржевського та період його воєводства в Ніжині 1665–1672 рр., дослідник не оминув увагою вивчення проблеми об'єднання «двох половин руського світу, південної Росії з північною (Малою з Великою)». М. Бережков висловив власну думку щодо здійснення об'єднаної процесу не в силу договору «рівного з рівним». Зокрема, він вважав, що зумовлена «силою речей, ходом усієї російської історії», ця справа є загальнонародною, а не результатом дій окремих осіб і станів, гетьманів чи шляхти⁵⁰.

Наприкінці 1925 р. М. Бережков також готував до публікації працю «До історії Чернігівщини і Ніжинського краю»⁵¹ і працював над узагальнюючим нарисом про становище України у другій половині XVII ст.⁵² Проте ці наукові розвідки фактично залишились у стані розробки, хоча окремі матеріали все ж були оприлюднені. Зокрема, 9 червня 1926 р. вчений зробив доповідь «З історії м. Ніжина (про земляні та дерев'яні укріплення м. Ніжина XVII–XVIII ст.)», в якій спробував встановити місцезнаходження колишніх міських укріплень та намагався довести, що в минулому місто поділялось на «верхнє» і «нижнє»⁵³.

М. Бережков також опрацював загальну історію магдебурзького права та особливості його впровадження у м. Ніжині⁵⁴. Однак, проведена ним кропітка робота, звелася виключно до накопичення історичних матеріалів та їхнього аналізу і, на жаль, не була оприлюднена з огляду на стан його здоров'я і, власне, через похилий вік. Це визнавав й сам учений: «Так, я слабшаю силами, відчуваю, що більше не служача для Інституту. Досить тягти лямку; пора відпочити...»⁵⁵. Відтак, уже в липні 1925 р. він звільнився з посади завідувача бібліотеки Ніжинського інституту народної освіти⁵⁶. У жовтні 1926 р., через відсутність В. Резанова, разом з обов'язками завідувача історичної секції його уповноважили на тимчасове заступництво посади керівника Ніжинської НДК⁵⁷. А вже 21 грудня 1926 р. вчений офіційно склав з себе обов'язки керівника секції української та російської історії Ніжинської науково-дослідної кафедри Ніжинського інституту народної освіти. Надалі цю посаду обіймав М. Петровський – представник молодшої генерації ніжинських істориків⁵⁸.

З виходом на пенсію Михайло Миколайович продовжив свою співпрацю з Ніжинським товариством краєзнавства, організованим силами викладацького колективу Ніжинської науково-

дослідної кафедри Ніжинського інституту народної освіти 25 січня 1925 р. Головне завдання новоствореного товариства полягало у розвитку регіонального краєзнавства, а тому охоплювало «всесбічне вивчення місцевого краю, продуктивних сил його, економіки, статистики, населення, його побуту, мови, історії та старовини, мистецтва і популяризацію відомостей про свій край»⁵⁹. Ареал його діяльності обмежувався м. Ніжином, його округою та суміжними територіями, що мали з нею природничо-господарсько-культурні зв'язки.

Дійсними членами Ніжинського НТК могли бути усі, хто «науково працює», а членами-співробітниками – ті, хто допомагав товариству своєю участю. Відтак воно налічувало 25–30 осіб. 28 червня 1925 р. згідно із його статутом було обрано раду. Її головою став М. Булаєвський, заступником голови – А. Єршов, членами правління та кандидатами обрали М. Бережкова, К. Штеппу (скарбник), В. Фесенка (секретар), М. Куїса та П. Бельського⁶⁰.

Реформоване в 1927 р. товариство вже включало в організаційну структуру чотири фахові секції: історичну, статистично-економічну, етнографічну та природничу. Історичну секцію очолював М. Петровський, а до її складу входили М. Бережков, наукові співробітники А. Єршов, В. Кукаркін, В. Фесенко, які вивчали історію м. Ніжина XVII–XVIII ст. Найінтенсивніше товариство працювало у 1927–1928 рр. Надалі проблеми фінансування почали гальмувати виконання накресленої програми досліджень, а у 1930 р. воно фактично припинило своє існування⁶¹.

Незважаючи на звільнення від викладацької та наукової роботи в Ніжинському інституті народної освіти, М. Бережков у 1927–1930 рр. продовжував в якості дійсного представника⁶² та вільного слухача Ніжинської НДК відвідувати її засідання⁶³.

Для М. Бережкова у цей період також панацеєю від самотності слугували дружнє спілкування з рідними під час його останньої поїздки влітку 1927 р. у м. Володимир-на-Клязмі⁶⁴ та колегами-науковцями. З-поміж постійних відвідувачів ніжинського професора був академік Всеукраїнської академії наук К. Харлампович, спеціаліст у галузі церковної старовини, культури та освіти в Україні XVII–XIX ст. Перебуваючи з 1928 р. в м. Ніжині, Костянтин Васильович, крім викладацької діяльності в Ніжинському інституті народної освіти, виявив інтерес до унікального архіву Ніжинського грецького братства та Ніжинського грецького магістрату, що скла-

дав свого часу важливу основу дослідницьких зацікавлень і для М. Бережкова⁶⁵. Враховуючи обізнаність Михайла Миколайовича щодо деяких аспектів вивчення історії ніжинських греків, а також з історії м. Ніжина, він залюбки ознайомлював К. Харламповича із своїми здобутками у цій галузі⁶⁶. В центрі обговорень М. Бережкова з іншим науковцем С. Самойловичем чільне місце посідали питання, присвячені українській історії⁶⁷. Продовжуючи творчу співпрацю з колегами Ніжинської НДК та беручи участь в урочистих заходах НІНО, історик мав нагоду в травні 1929 р. особисто познайомитися з академіком А. Кримським та його секретарем М. Левченком під час їхнього візиту до Ніжина⁶⁸.

Помер М. Бережков у 1932 р. і був похований у м. Ніжині, його північній околиці на Гречькому кладовищі.

Учений увійшов в історію української та російської науки як відомий вчений – історик Росії, історіограф та джерелознавець, археограф та краєзнавець.

Його дослідження, що мали на меті створення цілісного краєзнавчого нарису Ніжина та Чернігівщини, хоч є невеликими науковими роботами, але все ж важливі для сучасних місцевих істориків-краєзнавців, як цінні напрацювання, багаті не тільки джерельною базою, а й підкріплені доречними критичними зауваженнями до історіографічних здобутків попередніх поколінь щодо окресленої проблеми дослідження.

¹ *Малиневская В. М.* Развитие исторического краеведения на Черниговщине в конце XIX – начале XX вв.: автореф. ... дис. канд. ист. наук: 07.00.01. – К., 1990. – 17 с.; *Бойко О. Д.* Ніжинська науково-дослідна кафедра історії, культури і мови в історичному контексті 20–30-х рр. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1994. – Вип. 4. – С. 38–48; *Бойко О.* Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури та мови (20–30-ті рр.) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 120–127; *Симоненко В. І.* До 100-річчя заснування Ніжинського історико-філологічного товариства // До 100-річчя Ніжин. Іст.-філол. т-ва: тези і матеріали конф. Іст.-краєзн. т-ва, 25–27 трав. 1994 р. – Ніжин, 1995. – С. 2–10; *Лащенко Х.* Науковий і просвітницький осередок у провінції. До сторіччя з дня утворення Ніжинського історико-філологічного товариства (1894–1919) // Наук. записки: зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – К., 1996. – Т. I. – С. 134–150; *Страшко Є.* Гоголівський інститут у 20–30-х роках // Сіверян. літопис. – 2000. – № 5. – С. 24–26; *Страшко Є. М., Гречишкіна О. М.* Заснування, структура і функції Ніжинського історико-філологічного товариства // До 100-річчя Ніжин. Іст.-філол. т-ва: тези і матеріали

конф. Іст.-краєзн. т-ва, 25–27 трав. 1994 р. – Ніжин, 1995. – С. 10–12; *Ясновська Л. В.* Археологічна діяльність Ніжинського історико-філологічного товариства // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1997. – Вип. 8. – С. 105–107; *Зозуля С.* Ніжинське краєзнавче товариство 20-х рр. XX ст. // Сіверян. літопис. – 2000. – № 5. – С. 98–104; *Зозуля С. Ю.* Корпусна публікація до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) // Архіви України. – 2003. – № 1–3 (251). – С. 65–92; *Ткаченко В. В.* Краєзнавча діяльність Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури й мови у 20-х рр. // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 103–104.

² *Бережков М. Н.* О занятиях археологической комиссии (Доклад, читанный в годичном собрании Общества, 22 сентября 1902 года председателем Комиссии и Общества) // Сб. Ист.-филол. об-ва при Ин-те князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – Т. IV. – Отд. I. – С. 60; ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, оп. 1, спр. 324, арк. 3 зв; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 187 зв.–188.

³ *Бережков М. Н.* Город Нежин в начале XIX века по описанию московских путешественников. (Заметки к истории Нежина) // Изв. Нежин. Ист.-филол. ин-та князя Безбородко. – Нежин, 1895. – Т. XVIII. – С. 1–18.

⁴ Там само. – С. 15.

⁵ Там само.

⁶ ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, оп. 1, спр. 90, арк. 16 зв.

⁷ Протоколы заседаний Общества с 28 февраля 1900 года по 22 ноября 1902 года // Сб. Ист.-филол. об-ва при Ин-те князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – Т. IV. – С. 8.

⁸ Отчёт об основании Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородько и об его состоянии и деятельности за время от 3 апреля 1894 до 14 сентября 1895 г. // Сб. Ист.-филол. об-ва при Ин-те князя Безбородко в Нежине. – К., 1896. – Т. I. – С. 46.

⁹ О составе и деятельности Общества (Несколько данных из отчётов секретарей Общества: И. А. Сребницкого за 1900–1901 год и М. И. Лилеева за 1901–1902 год) // Сб. Ист.-филол. об-ва при Ин-те князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – Т. IV. – С. 33; ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, оп. 1, спр. 73, 28 арк.

¹⁰ *Коваленко А. Б.* М. Н. Бережков – историк и краевед // Література та культура Полісся. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 105.

¹¹ ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, оп. 1, спр. 73, арк. 26.

¹² Там само, спр. 327–350, 109 арк.

¹³ *Бережков М. Н.* О занятиях археологической комиссии (Доклад, читанный в годичном собрании Общества, 22 сентября 1902 года председателем Комиссии и Общества) // Сб. Ист.-филол. об-ва при Ин-те князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1903. – Т. IV. – Отд. I. – С. 35–60.

¹⁴ ІР НБУВ, ф. ХХІІІ, оп. 1, спр. 325, арк. 1–3.

¹⁵ Там само, спр. 517, арк. 1–2.

¹⁶ Известия XIV Археологического съезда в г. Чернигове. 1–15 августа 1908 г. – Чернигов, 1908. – С. 65, 101.

¹⁷ *Бережков М. Н.* К истории Черниговского Спасского собора // Труды XIV Археол. съезда в Чернигове. – М., 1908. – Т. II. – С. 1–28.

- ¹⁸ *Бережков М. Н.* Нежинские предания о Полтавском 1709 годе // Сб. Ист.-филол. об-ва при Ин-те князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1910. – Т. VII. – С. 1–16.
- ¹⁹ Известия XIV Археологического съезда в г. Чернигове. 1–15 августа 1908 г. – Чернигов, 1908. – С. 141; *Бережков М. Н.* Михаила Егоровича Маркова разные сочинения к пояснению истории Чернигова. Материалы и заметки // Труды XIV Археол. съезда в Чернигове 1909 г. – М., 1911. – Т. III. – С. 271–303.
- ²⁰ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 504, арк. 1–2.
- ²¹ Там само, спр. 519, арк. 1.
- ²² Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 1334, оп. 1, спр. 17, 31 зв.
- ²³ Личный состав Историко-филологического Общества при Институте князя Безбородко к 1 января 1912 г. // Сб. Ист.-филол. об-ва при Ин-те князя Безбородко в Нежине. – Нежин, 1912–1913. – Т. VIII. – С. 47–48.
- ²⁴ *Страшко Є.* Гоголівський інститут ... – С. 24.
- ²⁵ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 46, арк. 11; спр. 48, арк. 47.
- ²⁶ *Острянюк А.* Ніжинська історична школа: Доба розквіту (20-і – початок 30-х рр. XX ст.) // Сіверян. літопис. – 2000. – № 5. – С. 32.
- ²⁷ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 6, арк. 4; ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 436, 6 арк.
- ²⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 1, спр. 826, арк. 18 зв., 39.
- ²⁹ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 182, 95 арк.
- ³⁰ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 7 зв.
- ³¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 171.
- ³² *Острянюк А.* Ніжинська історична школа ... – С. 33.
- ³³ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 51, арк. 3.
- ³⁴ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 15–16 зв.
- ³⁵ *Острянюк А.* Ніжинська історична школа... – С. 33.
- ³⁶ *Бойко О.* Нарис історії Ніжинської ... – С. 123.
- ³⁷ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 320, арк. 12.
- ³⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 166 зв. – 167.
- ³⁹ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 34–35.
- ⁴⁰ Там само, арк. 25 зв.; ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 245.
- ⁴¹ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 37.
- ⁴² Там само, арк. 28.
- ⁴³ *Зозуля С. Ю.* Корпусна публікація ... – С. 78.
- ⁴⁴ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 320, арк. 108.
- ⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 464, арк. 188 зв.
- ⁴⁶ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 320, арк. 113.
- ⁴⁷ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 34 зв.
- ⁴⁸ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 320, арк. 197–200.
- ⁴⁹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4647, арк. 37–37 зв.
- ⁵⁰ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 315, арк. 79 зв.
- ⁵¹ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4647, арк. 99, 112.
- ⁵² Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 320, арк. 120 зв.–121.
- ⁵³ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 92, арк. 39 зв. – 40.
- ⁵⁴ Відділ Держархіву Чернігів. обл. в м. Ніжині, ф. 1105, оп. 1, спр. 2358, арк. 34 зв.
- ⁵⁵ Там само, арк. 17.
- ⁵⁶ Там само, арк. 19.
- ⁵⁷ Там само, ф. Р-6121, оп. 1, спр. 92, арк. 48–48 зв.
- ⁵⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 4647, арк. 36.
- ⁵⁹ Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 6108, оп. 1, спр. 1, арк. 6.
- ⁶⁰ Там само, арк. 6, 12.
- ⁶¹ *Острянюк А.* Ніжинська історична школа: Доба розквіту... – С. 36–37.
- ⁶² Науково-дослідча катедра історії культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти. 01.07.1928. – 01.07.1929. // Зап. Ніжин. ін-ту народ. освіти та Наук.-досл. каф-ри історії культури й мови при ін-ті. – Ніжин, 1929. – Кн. IX (1929 р.). – С. 294.
- ⁶³ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 59, арк. 28.
- ⁶⁴ Там само, спр. 57, арк. 8.
- ⁶⁵ *Шинко Л. В.* Археографічні та архівознавчі студії М. М. Бережкова (1850–1932) // Чотирнадцята Всеукр. конф. молодих істориків освіти, науки і техніки та спеціалістів: матеріали конф., 20 трав. 2009 р., м. Київ. – К., 2009. – С. 233.
- ⁶⁶ ІР НБУВ, ф. XXIII, оп. 1, спр. 58, арк. 12.
- ⁶⁷ Там само, арк. 15.
- ⁶⁸ Там само, спр. 59, арк. 9.